

University of Groningen

Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw

Dekker, Jeroen J.H.

Published in:
BMGN - Low Countries Historical Review

DOI:
[10.18352/bmgn-lchr.10041](https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10041)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2015

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Dekker, J. J. H. (2015). Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw: Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw. Het bijzondere van de Nederlandse casus. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 130(2), 70-91. <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10041>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw

Het bijzondere van de Nederlandse casus¹

JEROEN J.H. DEKKER

Women and Child Rearing since the Late Nineteenth Century: The Speciality of the Dutch Case

In the last two centuries only a few people would contest that Dutch mothers should raise their children. Until the end of the nineteenth century this task often went together with women's labour. From that point until the 1960s there was a special period in Dutch history, with the great majority of mothers devoting themselves full-time to motherhood and only a very small minority working outside the home. This deviation from a European pattern – almost a Dutch *Sonderweg* in the first half of the twentieth century – changed into another deviation from the 1970s. Then more and more Dutch mothers started to work outside the home, eventually even in greater numbers than in other European countries, but with the majority of mothers preferring part-time work. As a result, it became a matter of course for Dutch mothers to combine working outside the home with raising their own children.

Dat Nederlandse vrouwen hun eigen kinderen behoren op te voeden is een opvatting die in de laatste tweehonderd jaar weinig is aangevochten. Tot het einde van de negentiende eeuw ging dat vaak samen met vrouwenarbeid. Toen ontstond een bijzondere Nederlandse situatie waarbij tot in de jaren zestig bijna alle moeders zich volledig aan het moederschap wijdde en nauwelijks buitenshuis werkten. Deze afwijking van het Europese patroon – een Nederlandse *Sonderweg* – veranderde vanaf de jaren zeventig in haar omkering toen gehuwde vrouwen steeds vaker gingen werken, zelfs vaker dan moeders in andere Europese landen. Ook in een ander opzicht pakten Nederlandse moeders het anders aan dan in

andere Europese landen: ze werkten in meerderheid in deeltijd. Tegelijk werken en opvoeden van de eigen kinderen werden vanaf toen een vanzelfsprekendheid.

Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw werd het moederschap in Nederland door de meeste mensen als hoofdbestemming van de vrouw gezien. Zeker in de eerste helft van de twintigste eeuw was dat ook zo en was vrouwenarbeid voor Nederlandse moeders de uitzondering op de regel. Vanaf de jaren zeventig veranderde dit en gingen Nederlandse moeders gemiddeld genomen vaker werken dan moeders in andere EU-landen. Er leek sprake te zijn van een Nederlandse *Sonderweg*. Het hoe en waarom ervan wordt in dit artikel bestudeerd via een synthese van bestaand onderzoek. Om inzicht te krijgen in de door de meerderheid gewenste moederrol wordt onder meer aandacht besteed aan representaties in literatuur en schilderkunst. Voor inzicht in de praktijk van de verhouding tussen arbeid en opvoeding wordt gekeken naar economische en demografische processen, bepalend voor de pedagogische ruimte.² De meeste aandacht gaat uit naar de pedagogische rol van de (gehuwde) vrouw binnen de verzuilde samenleving vanaf omstreeks 1900 en naar de kanteling van ideaal en werkelijkheid vanaf de jaren zestig. Eerst wordt kort ingegaan op het moederschap in de negentiende eeuw.

71

‘Cy, Moeders, moet uwe eigen Kinderen opvoeden!’

De hoofdbestemming van de vrouw bestond volgens opvattingen in de Nederlandse Verlichting uit het combineren van huwelijk en gezin. Deze opvatting verschilde nauwelijks van die uit de zeventiende eeuw, zoals te zien op talloze genreschilderijen en gezinsportretten en te lezen in vele opvoedingsadviesboeken, waaronder het populaire en speciaal voor vrouwen geschreven *Houwelijk* van Jacob Cats (1581-1660) uit 1625. De aandacht

1 Ilse Bekmann MSc, destijds masterstudent pedagogische wetenschappen, heeft voor dit artikel voorbereidend literatuuronderzoek verricht. Mijn dank aan de referenten en de redactie voor hun zinvolle opmerkingen bij een eerdere versie van de tekst.

2 Vergelijk J.J.H. Dekker, *Educational Ambitions in History: Childhood and Education in an Expanding Educational Space from the Seventeenth to the Twentieth Century* (Frankfurt am Main 2010) 11-15.

omstreeks 1800 voor zijn werk was daarom niet verrassend.³ De meeste pedagogische teksten uit de Nederlandse Verlichting verschilden wel in twee opzichten van die van Cats. Ze waren nadrukkelijker en didactischer dan de ernst en luim combinerende teksten van Cats en verlegden het opvoedingsdoel van op weg naar het hiernamaals naar deugdzaam burgerschap op aarde.⁴

Vanuit de opvatting van burgerschap voor iedereen moest het gezin een ‘verantwoorde kweekvijver’ van burgers worden.⁵ Dat gold ook voor de school, al ging het plan voor invoering van een publieke nationale school niet door.⁶ In talrijke adviesboeken kregen jongvolwassenen te horen over hun rollen binnen hun toekomstig huwelijk. Mannen moesten altijd bezig zijn en geen tijd vermorsen bij hun ontwikkeling tot huisvader; vrouwen kregen adviezen over toekomstig moederschap. In 1844 schreef Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853), schrijfster van adviesboeken voor de jeugd, in *Woorden van moederlijke liefde aan mijne dochter Mathilda* over de voldoening van de vrouw in huishoudelijk werk: ‘een goed gedeelte van de tevredenheid en het genoegen van hare huisgenooten (is, J.J.H.D.) grootendeels aan haren bestendigen ijver en hare stille voortvarendheid te danken’. De huwelijksgidsen uit deze periode benadrukten dat mannen de kost moesten verdienen en vrouwen zorgdragen voor de kinderen en het huishouden.⁷

3 J.J.H. Dekker, ‘Woord en beeld: Jacob Cats en de pedagogische cultuuroverdracht in de zeventiende eeuw’, in: J.W. Steutel, D.J. de Ruyter en S. Miedema (eds.), *De gereformeerden en hun vormingsoffensief door de eeuwen heen* (Zoetermeer 2009) 47-65; J.J.H. Dekker, ‘Beauty and Simplicity: The Power of Fine Art in Moral Teaching on Education in 17th Century Holland’, *Journal of Family History: Studies in Family, Kinship, and Demography* 34 (2009) 166-188; J.J.H. Dekker, ‘Moral Literacy: The Pleasure of Learning how to become Decent Adults and Good Parents in the Dutch Republic in the Seventeenth Century’, *Paedagogica Historica* 44 (2008) 153-166; J. Kloek en W. Mijnhardt, ‘De verlichte burger’, in: J. Kloek en K. Tilmans (eds.), *Burger* (Amsterdam 2002) 155-171, 166-167.

4 M. van Tilburg, *Hoe hoorde het? Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur 1780-1890* (Amsterdam 1998); W. Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw* (Hilversum 2005).

5 J. Kloek en W. Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 252; A. Baggerman en R. Dekker, *Kind van de toekomst. De wonderde wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2005).

6 J.J.H. Dekker, ‘From Imaginations to Realities: The Transformation of Enlightenment Pedagogical Illusions of the Dutch Republic into Late 19th-Century Realities of the Dutch Monarchy’, in: D. Tröhler, Th. Popkowitz en D. Labaree (eds.), *Schooling and the Making of Citizens in the Long Nineteenth Century: Comparative Visions* (New York, Londen 2011) 50-69.

7 Geciteerd door Van Tilburg, *Hoe hoorde het?*, 55, 58. Vergelijk M. van Essen, ‘Anna Barbara Van Meerten-Schilperoort: Feminist Pioneer?’, *Revue Belge de philologie et d’histoire / Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 77 (1999) 383-401.

Speciaal voor moeders was de populaire *Proeve over de opvoeding, aan de Nederlandsche moeders* uit 1779 van Betje Wolf (1738-1804). Haar tekst was evenals *Houwelick* van Cats in eenvoudige stijl geschreven en bestemd voor 'brave Vrouwen en tedere Moeders' uit de burgerij 'die in haren staat niet bekrompen behoeven te leven' en 'een zittend leven' leiden.⁸ Voor hen creëerde ze een gezellige vrouwen-onder-elkaar sfeer: 'Wij zullen gemeenzaam praten, in den styl der kinderkamer; [...] over een onderwerp, dat U, boven alles behaagt, over uwe Kinderen'. Hiervoor was geen 'vervaarlyk dik boekdeel gerymde Proza' nodig, maar, zo schreef Aagje Deken (1741-1804) in een voorwoord op de *Proeve*, 'eenvoudig uw verpligting / uit den mond van een Vriendin'.⁹ 'Gy, Moeders, moet uwe eigen Kinderen opvoeden!', schreef Wolf, want: 'De waardy eens Kinds is groot, en naauwlyks genoeg te bevatten'.¹⁰ Deze kinderen moeten volgens hun sekse worden opgevoed, want: 'Eene verwyfde opvoeding verwydert een manlyk Kind te ver van dien post, die op hem wagt. En hoe ongevallig is een Meisje dat haar sex niet schynt te kennen!'¹¹

Wolf verheerlijkte het moederschap zoals tijdgenoot Hieronijmus van Alphen (1746-1803) dat één jaar eerder deed in zijn *Gedigten voor kinderen*, door Wolf aangeraden ter voorlezing aan kinderen.¹² Een ode op het moederschap is 'Het tederhartige kind', waarin Van Alphen een jongetje zijn moeder laat prijzen.

Zou ik niet mijn moeder eeren, / Ach wat doet ze niet voor mij? / Wat mij nut is, mag ik leeren; / Ben ik vrolijk, zij is blij. / Ben ik ziek, ik hoor haar klagen; [...] 'k Zal haar naam met eerbied noemen, / Als zij neerdaalt in het graf. / En Gods goedheid altoos roemen, / Die mij zulk een moeder gaf.

8 B. Wolf, *Proeve over de opvoeding, aan de Nederlandsche moeders*, H.C. de Wolf (ed.) (Meppel 1977) 64. Het was 'eene harssenschim' om bij de arme standen 'deze woeste hoofden der huisgezinnen te verbeteren', *ibidem*, 103.

9 Wolf, *Proeve*, 49. Aagje Deken, 'Inleiding', in: *Proeve*, 37. Volgens Wolf, *Proeve*, 67, was voor een vrouw vooral belangrijk 'de liefkoozende toejuiching eens verstandigen Echtgenoots, by de stille goedkeuring eener ware Vriendin; wanneer die getuigen zyn, dat [...] gy hun (de kinderen, J.J.H.D.) gewend aan die Pligten, die God en hunne Ouders van huyn eisschen!' Wolf volgde hierin Justus van Effen, *Hollandsche Spectator* nr. 17 (1731): 'hare sexe en de algemeene gewoonte ontzegt haar ampten en bedieningen; tot wetenschappen wordt zy door de bank

niet opgetrokken. 't Geen derhalven alleen 't voorwerp van de werkzaamheid harer ziele kan wezen, is hare huishouding en de opvoeding harer kinderen', geciteerd door Kloek en Mijnhardt, 1800, 249. Vergelijk D. Sturkenboom, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1999).

10 Wolf, *Proeve*, 57, 71. Ze was zich bewust van de hoge kindersterfte in haar tijd: 'Mooglyk sterven uwe Kinderen in den bloei hunner Jeugd', *ibidem*, 72.

11 Wolf, *Proeve*, 76.

12 S. Parlevliet en J.J.H. Dekker, 'A Poetic Journey: The Transfer and Transformation of German Strategies of Moral Education in Late Eighteenth-Century Dutch Poetry for Children', *Paedagogica Historica* 49 (2013) 745-768; Wolf, *Proeve*, 84.

Moeder moest een moreel kompas zijn voor haar kinderen.¹³ Terwijl voor Van Alphen moederschap en vaderschap beiden noodzakelijk zijn voor de morele ontwikkeling van jonge kinderen – zijn bekendste gedicht ‘De pruimenboom. Een vertelling’ gaat over de rol van de vader – is hun opvoeding volgens Wolf moeders afdeling.¹⁴ Vaders komen niet voor in haar boekje. In reactie op vragen van lezers die zich afvroegen waarom antwoordde Wolf in *Bericht voor den tweeden Druk*: ‘ik sprak tot de Moeders, alleen tot de Moeders’, want ‘het geen ik in de vroege Opvoeding verg, is, en kan, naar myn inzien, alléén het Werk der Moeders zyn’. De man moest geld verdienen en had geen tijd ‘om dat geen aan zyne Kinderen te doen, dat ik van de huiselyke Vrouw verg’. Vader delegeert de opvoeding aan ‘de Vrouwlyke ondergeschikte Regeering’ en wordt gelukkig ‘wanneer hy ondervindt, dat hy zyne dierbare Kinderen gelukkig ziet met eene Moeder, die hy boven alles wat er op de aarde is, agt, en bemint!’¹⁵

Er waren destijds meer vaders die zoals Van Alphen de kinderkamer wel betraden.¹⁶ Zoals Jacob de Vos (1774-1844), assurantiehandelaar uit Amsterdam, wiens vader Willem (1739-1823), verlichte doopsgezinde predikant, een boek over gezinsopvoeding had geschreven. Jacob tekende voor zijn vier zoontjes acht boekjes over hun kindertijd. Hij publiceerde ze niet, zoals Van Alphen. Ze bleven bewaard in het familiearchief en werden pas in 2001 door Eveline Koolhaas-Grosfeld gepubliceerd. Ze tonen hoe De Vos als participierend observant meedeelde met het spel van zijn kinderen. Ook bracht hij ze spelenderwijs in aanraking met volwassen zaken, zoals het bezoeken van een begrafenis, en gaf ze een kijkje in zijn eigen gemoed, zoals wanneer hij verdrietig was wegens de ziekte van zijn vrouw.¹⁷ Hij tekende een kindgerichte

13 ‘Het tederhartige kind’, in: H. van Alphen, ‘Vervolg der kleine gedigten voor kinderen, van mr. Hieronijmus van Alphen’, in: H. van Alphen, *Kleine gedigten voor kinderen* (1778; Amsterdam 1998) 63-113, 109. Vergelijk ‘De klepperman’, *ibidem*, 81, en ‘Proeve van kleine gedigten voor kinderen’, *ibidem*, 9-61; ‘Het geschenk’, ‘Welkomgroet van Claartje voor haar kleine zusje’ en ‘Het gebroken glas. Eene Vertelling’, *ibidem*, 35, 37, 43; en in: H. Van Alphen, ‘Tweede vervolg der kleine gedigten voor kinderen’, *ibidem*, ‘Het vogelnestjen. Eene vertelling’, 157-158, en ‘Het onweder’, 133.

14 Van Alphen, ‘Proeve’, 57. Vergelijk J.J.H. Dekker, *Het verlangen naar opvoeden. Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam 2006) 219-221.

15 Wolf, *Proeve*, 117-118.

16 P.R.D. Stokvis, *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2005).

17 W. de Vos, ‘Verhandeling over het huwelijk’, in: E. Koolhaas-Grosfeld, *Vader & Zoons. Jacob de Vos Wzn. (1774-1844) en de getekende dagboekjes voor zijn kinderen* (Hilversum 2001); *Verhandelingen*, Hs. 70, f. 36r, Hs. 70, f. 39r en Hs. 70, f. 49r, Hs. 71, f. 30v en 31r, Hs. 73, f. 23, Hs. 74, f. 6, f. 14. Het originele manuscript berust in het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, Amsterdam, Rijksmuseum, Familiearchief De Vos. Vergelijk Dekker, *Het verlangen*, 203-204, 224-227, 242-246.

huiscultuur en hij was bijzonder door de spaarzame aandacht die hij aan morele ontwikkeling, hoofdthema van Van Alphen, gaf. Een brief van zijn oudste zoon Gerrit, geschreven als vierentwintigjarige arts, bevestigt dit:

Hoe weinigen tog is het gegeven ouders gehad te hebben die alles voor hunnen kinderen waren, die geen genoegens kenden die zij niet met dezen deelden; men leert dan zoo tehuis te zijn, daar het goed te vinden en niet goed elders.¹⁸

Maar in pedagogische verhandelingen en iconografie ging de aandacht vooral uit naar deugdzaam moederschap.¹⁹

Pedagogische verwachting en praktijk lagen tot diep in de negentiende eeuw vaak ver uit elkaar. De economische positie van Nederland bleef tot in de jaren zestig van de negentiende eeuw zwak en de meeste moeders hadden geen kinderkamer à la Betje Wolf en moesten de eindjes aan elkaar zien te knopen door buitenshuis te werken. Met behulp van uiteenlopende bronnen zoals beroepstellingen, enquêtes, patentregisters en huwelijksakten is geprobeerd de vrouwelijke beroepsarbeid in deze periode in kaart te brengen. Walhout en Van Poppel leidden uit hun analyse van huwelijksakten, waarop het beroep van de huwelijkspartners stond, af dat het ideaalbeeld van de vrouw als moeder en huisvrouw tot in de twintigste eeuw vaak niet overeenkwam met de werkelijkheid en dat ‘in veel gezinnen de bijverdiensten van de vrouw noodzakelijk’ waren. Voor de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw schatten ze het percentage werkende jonggehuwde vrouwen op circa veertig. Dit percentage daalde naar circa twintig omstreeks 1880 als gevolg

18 Geciteerd door Koolhaas-Grosfeld, *Vader & zoons*, 39.

19 Zie: Willem Bartel van der Kooi (1768-1836), *Zogende moeder*, 1826, olieverf op doek, 89 x 72 cm (Leeuwarden 1826); L. Brandt Cortius en C. Hollema (eds.), *De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de 19de eeuw* (Haarlem 1981) 17. Meer voorbeelden in Dekker, *Het verlangen*, 204-217.

van groei van de economie en het reële loon.²⁰ Ook door de hoge zuigelingen- en kindersterfte en het veelvuldig overlijden van één of beide ouders werden gedurende een groot deel van de negentiende eeuw idealen over opvoeding en moederschap vaak in de kiem gesmoord. Dit veranderde aan het einde van de negentiende eeuw. De groeiende economie en dalende sterfte stimuleerden het voorgestane moederschap.

Moederschap als hoofdbestemming tot het midden van de twintigste eeuw

Vanaf het einde van de negentiende eeuw daalde de zuigelingensterfte opzienbarend, van 206 per 1000 in 1873 naar 150 halverwege de jaren negentig en naar 50 in 1930. Ook sterfte van kinderen boven het eerste levensjaar nam af.²¹ Dit kwam vooral door de verbeterde infrastructuur in het verstedelijkte westen met de aanleg van riolering en de beschikbaarstelling van schoon drinkwater. De levensverwachting liep op van 35 naar 45 jaar in 1900 en verder naar 70 in 1950

20 E. Walhout en F. van Poppel, “‘De vermelding des beroeps: eene ijdele formaliteit?’”. Twee eeuwen vrouwelijke beroepsarbeid in Nederlandse huwelijksakten’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) 301-332, 303 en Figuur 1, 313. Omdat de gehuwde vrouw geacht werd te zorgen voor kinderen en huishouden en omdat beroepstellingen meestal naar loonarbeid keken en niet naar typisch vrouwenwerk zoals meewerken in het familiebedrijf, ontstond onder-registratie van vrouwenberoepen. De door Walhout en Van Poppel vastgestelde trend komt overeen met die op basis van beroepstellingen, met als verschil verdere daling van hun trend vanaf 1910 tot in de jaren dertig ten opzichte van stabiliteit op circa 20% op basis van beroepstellingen, 329. Vergelijk W.N. Schilstra, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Nijmegen 1940); M. van der Burg en K. Lievaart, *Drie generaties in schort en overall. Terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw* (Wageningen 1998); J. Plantenga, *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West) Duitsland* (Amsterdam 1993); H.A. Pott-Buter, *Facts and Fairy Tales about*

Female Labor, Family and Fertility: A Seven-Country Comparison, 1855-1990 (Amsterdam 1993); H.A. Pott-Buter, *Veranderingen in de levensloop van vrouwen. Ontwikkeling van vrouwenarbeid in zes landen* (Amsterdam 1995).

21 Door dalende zuigelingensterfte met gelijkblijvende hoge geboorte groeide de bevolking van circa drie in 1850 naar vijf miljoen omstreeks 1900, zie: P. Ekamper e.a. (eds.), *Bevolkingsatlas van Nederland. Demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden* (Den Haag 2003) 29, 36, 55-56, 96, 99, 106; F. van Poppel, ‘Sociale ongelijkheid voor de dood. Het verband tussen sociaal-economische positie en zuigelingen- en kindersterfte in Nederland in de periode 1850-1940’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 8 (1982) 231-281; C. Vandenbroeke, F. van Poppel en A.M. van der Woude, ‘De zuigelingen- en kindersterfte in België en Nederland in seculair perspectief’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94 (1981) 461-491; J. Kok, M. Vandezande en K. Mandemakers, ‘Household Structure, Resource Allocation and Child Well-Being’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 8 (2011) 76-101; A. van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006).

en 80 in 2000.²² Ook ouders bleven dus langer in leven. Weeshuizen begonnen te sluiten of gingen over op de zorg voor verwaarloosde kinderen, *Sozialwaisen*, voor wie in heel Europa meer voorzieningen kwamen.²³ Nu huwelijken veel minder vaak vroegtijdig werden verbroken door overlijden en echtscheidingen schaars bleven, kwam het aantal eenoudergezinnen op een historisch laag niveau. Eerst in de jaren zeventig van de twintigste eeuw veranderde dit.²⁴

In de gezinnen werkte moeder steeds minder buitenshuis. Het percentage vrouwen dat bij huwelijk een beroep opgaf, al sterk dalend sinds het midden van de negentiende eeuw, daalde nog verder van circa twintig procent tussen 1880 en 1910 naar nog maar enkele procenten aan het eind van de jaren dertig, een historisch unicum.²⁵ Dit kwam door een sterkere scheiding van wonen en werken waardoor arbeid en huishouden voor vrouwen lastiger te combineren waren, door verdere verburgerlijking van de lagere klassen en standen als gevolg van het beschavingsproces, en omdat door de groei van het reële loon ‘vrouwen het zich kunnen permitteren om thuis te blijven en de voorkeur (te, J.J.H.D.) geven aan het huisvrouwenbestaan’. Een uitzondering hierop vormden gezinnen van kleine zelfstandigen en landbouwgezinnen.²⁶ Hierdoor werd het normaal voor kinderen om op te groeien in een tweeoudergezin waarbij vader voor het gezinsinkomen zorgde en moeder voor hen.²⁷

22 Ekamper, *Bevolkingsatlas*, 93-95; J. Garssen, J. Kardaun en I. Deerenberg, ‘Enkele ontwikkelingen rond de sterfte in langetermijn-perspectief’, *Centraal Bureau voor de Statistiek / Bevolkingstrends* 4de kwartaal (2006) 46-57, Grafiek 1, Levensverwachting bij geboorte voor de periode 1901-2005.

23 S. Groenveld, J.J.H. Dekker en Th.R.M. Willemse, *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen* (Hilversum 1997) 274; Dekker, *Het verlangen*, 377-385; J.J.H. Dekker, *The Will to Change the Child: Re-education Homes for Children at Risk in Nineteenth Century Western Europe* (Frankfurt am Main 2001) 131-135.

24 F. van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw* (Wageningen 1992).

25 Walhout en Van Poppel, “‘De vermelding des beroeps’”, 329, 301-332, Figuur 1, 313. Vrouwelijke beroepen waren destijds dienstbode, arbeidster

en naaister. De iconografische romantisering van het naaistertje en het breistertje door schilders van de Haagse School was dus op realiteit gebaseerd. Voorbeelden zijn Blommers, *Het breistertje*, s.a., olieverf op doek, 51 x 40,5 cm (Rijksmuseum) en Matthijs Maris, *Het spinstertje*, s.a., olieverf op doek, 24,5 x 22,5 cm (Haags Gemeentemuseum). Zie: Dekker, *Het verlangen*, 361. Voor de vroegmoderne periode, zie: Annette de Vries, ‘Toonbeelden van huiselijkheid of arbeidzaamheid? De iconografie van de spinster in relatie tot de verbeelding van arbeid en beroep in de vroegmoderne Nederlanden’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2 (2005) 103-125.

26 Walhout en Van Poppel, “‘De vermelding des beroeps’”, 328, 330-331.

27 Tegelijk groeide het aantal uithuisgeplaatste kinderen, zie Dekker, *The Will*.

Moederschap stond binnen de Nederlandse traditie, zoals we zagen, al langer op een voetstuk. In de pedagogische romantiek kreeg moederschap, samen met het jonge kind, een aureool van heiligheid toebedeeld door pedagogen zoals Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) en Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827), en dichters zoals William Blake (1757-1827) en William Wordsworth (1770-1850).²⁸ Dit was een internationaal verschijnsel. In 1900 betoogde de kinderloze Ellen Key (1849-1926), Zweeds feministe, socialiste en pedagoge, in haar wereldwijd gelezen *De eeuw van het kind* vanuit deze romantische opvatting dat de vrouw zich moest richten op haar veeleisende moederlijke plichten die haar krachten voor andere activiteiten uitputten.²⁹

In Nederland was deze romantische benadering van het moederschap onder meer te vinden in de dichtkunst en de iconografie. De katholieke dichteres Annie Salomons (1885-1980) beschreef in 1910 het verlangen naar een kind in 'Droom' uit de bundel *Verzen. Tweede bundel*:

Vannacht hield ik een kindje in mijn armen, / [...] Het lag zoo lief, dat ik niet
aad'men dorst. / Maar nu de dag de droomen heeft verdreven, / En alles weer zo
licht en zeker is, / Voel ik mij droef, als om een vreemd gemis, / En doelloos lijkt
de jacht van 't volle leven.

De eveneens katholieke dichteres Albertine Smulders (1871-1933) vond de bron van het moedergeluk bij God in haar gedicht 'Je kindje' uit 1904: 'Dat is de rijkste gaaf, die God je bracht'.³⁰

In 'Vierges fortes' concludeerde Salomons dat vrouwen zonder kinderen niet gelukkig konden zijn: 'Wij weten niet, hoe nu den dood te ontmoeten, / en bergen hem beschaamd ons kil gezicht'.³¹ De socialistische dichteres Henriëtte Roland Holst (1869-1952) schreef na het zien van een gelukkige moeder met haar kindje *De nieuwe geboorte* over het gemis van moederschap:

28 Dekker, *Het verlangen*, 98-111, 194-195, 210-217.

29 Over Key, zie: M. Depaepe, *De pedagogisering achterna. Aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar* (Leuven 1998) 129-130; J.J.H. Dekker, 'The Century of the Child Revisited', in: M. Freeman (ed.), *Children's Rights: Progress and Perspectives: Essays from the International Journal of Children's Rights* (Leiden, Boston 2011) 477-495; E. Key, *Das Jahrhundert des Kindes* (1900; Berlijn 1903) 42, 55-56: 'die Frau (verbraucht) durch ihre mütterlichen Funktionen so viel physische und psychische Lebenskraft [...], dass sie auf dem Gebiete der

geistigen Produktion minderwertig bleiben muss'.

Vergelijk S. Andresen en M.S. Baader, *Wege aus dem Jahrhundert des Kindes. Tradition und Utopie bei Ellen Key* (Neuwied 1998) 16.

30 Annie Salomons, 'Droom', *Verzen, Tweede bundel* (Bussum 1910) 22, geciteerd door M. Kemperink, *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse fin de siècle* (Amsterdam 2001) 172; Albertine Smulders, 'Je kindje', in: *Verzen* (Leiden 1904) 30, geciteerd door Kemperink, *Het verloren paradijs*, 173.

31 Salomons, *Verzen, Tweede bundel*, 72 en 74, geciteerd door Kemperink, *Het verloren paradijs*, 198.

[...] En in den nacht / voelde ik een handje op mijn borst / en een mondje dat
dronk uit mij / en bezat u in droom mijn kind, / maar met morgenrood dreeft ge
voorbij / [...] Zoo is het teerste bezweken / iets zeer zachts mij toch ontgaan.³²

Gelukkig moederschap was hoofdthema voor de laatnegentiende-eeuwse schilders van de Haagse School, zoals Matthijs Maris (1839-1917) met *Vrouw met kind en geitje* (ook genoemd *De kennismaking (Het geitje)*, omstreeks 1866.³³ Ook Albert Neuhuys (1844-1914), Jozef Israëls (1824-1911) en Bernard Blommers (1845-1914) verheerlijkten het moederschap. In de begeleidende tekst van Nicolaas Beets (1814-1903) bij de gravure 'Middagslaapje' uit de succesvolle cyclus *Kinderen der zee* van Jozef Israëls worden moeders deugden en plichten uiteengezet.

Zij heeft zoo menig nacht / Aan rust noch slaap gedacht; / Zij heeft zoo menig
nacht met waken / En zorgen doorgebracht; / Met wiegen van haar kind; / Met
luistren naar den wind, / Die huis en hart deed beven; / [...] Een zeldzaam rustig
uurtje! / De maaltijd is gedaan; / 't Klein grut naar school gegaan.³⁴

Nog in 1946 sprak J. Linthorst Homan (1903-1986), liberaal politicus en diplomaat, op een bijeenkomst van 1400 Drentse plattelandsvrouwen in Rolde over de 'heilige roeping' van de vrouw en over zijn waarneming dat het leven van de vrouw 'in menig opzicht dieper (is, J.J.H.D.) dan dat van de man'.³⁵ De opvatting over de bestemming van de vrouw als moeder behoorde destijds inderdaad tot de gemeenschappelijke grondslag

32 Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, *De nieuwe geboorte* (derde druk; Rotterdam 1903) 96, geciteerd door Kemperink, *Het verloren paradijs*, 199.

33 Matthijs Maris, *Vrouw met kind en geitje / De kennismaking (Het geitje)*, ca. 1866, olieverf op paneel, 14,5 x 19 cm (Gemeentemuseum, Den Haag); De Gruyter, *De Haagse School II*, 38, 46.

34 Dekker, *Het verlangen*, 329-334, 339; J. Israëls, *De kinderen der zee. Schetsen naar het leven aan onze Hollandsche stranden* [gravures van J.H. Rennefeld, gedichten van Nicolaas Beets] (1861; Den Haag 1889); D. Dekkers, 'De Kinderen der Zee. De samenwerking tussen Jozef Israëls en Nicolaas Beets', *Jong Holland* 2:1 (1986) 36-60, 48.

35 Geciteerd door J.C.H. Blom, 'Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing. Enkele beschouwingen over veranderende opvattingen over de vrouw in Nederland sinds de jaren dertig', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 108 (1993) 28-50, 37. Vergelijk F.J.J. Buytendijk, *De Vrouw* (Utrecht, Antwerpen 1951) 269-282 over 'De moederlijkheid'.

Vrouw met kind en geitje / De kennismaking
(Het geitje).

Matthijs Maris, circa 1866.

Rijksinstituut voor Kunsthistorische Documentatie,
Den Haag.

van de burgerlijke samenleving³⁶, ondanks de inspanningen van de vrouwenemancipatiebeweging van omstreeks 1900.³⁷

Het verder versterken van de rol van de vrouw als moeder ging samen met een vergroting van de educatieve invloed van de staat. Dit proces begon omstreeks 1800³⁸ en kwam omstreeks 1900 in een stroomversnelling met de invoering van de eerste arbeidswetten, waarbij kinderen én vrouwen als zwakke groepen werden beschermd, de leerplichtwet uit 1901, die ouders verplichtte hun kinderen naar school te sturen, en de kinderbeschermingswetten van 1905, welke het ouderlijk recht om op te voeden inperkten met de plicht om goed op te voeden. Wanneer het kind verwaarloosd werd of in gevaar verkeerde, konden ouders hun ouderlijk recht en daarmee de ouderlijke macht aan de staat verliezen 'in het belang van het kind'.³⁹ Deze wetten, in de meeste westerse landen omstreeks 1900 ingevoerd, zorgden voor toezicht op schoolbezoek en gezinsopvoeding van of vanwege de staat.⁴⁰

Dat dit pedagogisch toezicht ook in Nederland ontstond is op het eerste gezicht opmerkelijk. De inmiddels machtige confessionele partijen wilden immers de staat zo min mogelijk toelaten tot het privéleven. Toch werden in 1901 de kinderbeschermingswetten zonder hoofdelijke stemming door de Tweede Kamer aangenomen. De confessionelen, met hun bijna monopolie binnen de kindertehuizenwereld, zorgden er namelijk voor dat kinderen bij uithuisplaatsing meestal niet onder het gezag van de overheid vielen, maar werden toevertrouwd aan protestantse of katholieke instellingen, welke tevens

36 Blom, 'Een harmonisch gezin', 33. Vergelijk U. Jansz., *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990).

37 M. Grever en B. Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998); M. Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929* (Amsterdam 2005); C.W. Bosch, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948* (Nijmegen 1994).

38 Ph. Ariès en G. Duby (eds.), *L'histoire de la vie privée. Tome 4: De la Révolution à la Grande Guerre*, M. Perrot (ed.) (Parijs 1987); Kloek en Mijnhardt, 1800, 199-200, 256-257; Dekker, 'From Imaginations', 50-69.

39 J.J.H. Dekker, 'Opvoeding onder toezicht. De Nederlandse kinderwetten in de eeuw van het kind', in: *Honderd jaar kinderwetten 1905-2005* (Den Haag 2007) 10-33; J.J.H. Dekker e.a., *Jeugdzorg in Nederland, 1945-2010. Resultaten van deelonderzoek 1 van de Commissie-Samson: Historische schets van de institutionele ontwikkeling van de jeugdsector vanuit het perspectief van het kind en de aan hem / haar verleende zorg* [I Tekstgedeelte, II Bijlagen] (Groningen 2012); Dekker, *Educational Ambitions*, 134-135; J. Bank en M. van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000).

40 M.-S. Dupont-Bouchat e.a., *Enfance et justice au XIXe siècle: Essais d'histoire comparée de la protection de l'enfance 1829-1914, France, Belgique, Pays-Bas, Canada* (Parijs 2001) 323-384; Dekker, *The Will*, 104-116.

overheidssubsidie ontvingen.⁴¹ De leerplicht werd spoedig gevolgd door de grondwettelijke plicht van de overheid om voortaan alle onderwijs, niet alleen het openbare, te subsidiëren. Het streven naar één publieke school voor alle kinderen liep wegens een politieke machtsverschuiving vast op de realiteit van verschillende scholen binnen een verzuild systeem.⁴²

Er ontstond behoefte om het pedagogisch handelen van moeder ook buiten onderwijs en kindbescherming te begeleiden. Het consultatiebureau voor zuigelingen – het eerste werd in 1901 in Den Haag geopend –, bedoeld voor alle moeders, en de Medisch-Opvoedkundige Bureaus uit de jaren twintig, bestemd voor beter opgeleide moeders, zijn hiervan voorbeelden. Ze werden in een tijd waarin moeder huisvrouw en vader kostwinner was vrijwel uitsluitend door moeders bezocht.⁴³ Het werd trouwens gemakkelijker voor deskundigen om met moeders over opvoeding te praten, want hun opleidingspeil groeide. Naast lager onderwijs volgden steeds meer meisjes vervolgonderwijs zoals de huishoudschool en de middelbare meisjesschool (mms), opgericht in 1867 en opgeheven bij de invoering van Mammoetwet, met een dubbel doel: tijdelijk voor de arbeidsmarkt, en dan voor haar bestemming als moeder en echtgenote. Dat ook een hogere burgerschool (hbs)-meisje in een zorgzame moeder en echtgenote kon transformeren lazen meisjes in de populaire boeken over Joop ter Heul van Cissy van Marxveldt.⁴⁴

41 Tijdens de debatten in 1901 stelde Henry van Kol, Tweede Kamerlid voor de SDAP, voor om bij de heropvoeding van kinderen in de Rijksopvoedkundige Gestichten vrouwen in te schakelen, want: 'Natuurlijk kent men geen liefde waar de zedelijke invloed van de vrouw geheel wordt gemist', A.D.W. de Vries en F.J.G. van Tricht (eds.), *Geschiedenis der wet op de ouderlijke macht en de voogdij* (6 februari 1901, *Staatsblad* no. 62). *Verzameling van regeringsontwerpen, gewisselde stukken, gevoerde beraadslagingen, enz., met enkele korte kanttekeningen en register* (2 delen; Groningen 1903-1905) II, 37, 38, 40, 42; M. Brinkman, 'De S.D.A.P., de kinderczorg en de kindervetten 1894-1905. "Voor de schipbreukelingen van het kapitalisme"', *Pedagogische Verhandelingen* 6 (1983) 5-52, 28-32.

42 Dekker, 'From Imaginations', 50-69.

43 N. Bakker, *Kind en karakter. Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1845-1925* (Amsterdam 1995); N. Bakker, 'Onzekere ouders? Over de geschiedenis van opvoedingsvoorlichting en opvoedingsonzekerheid', *Pedagogisch tijdschrift* 18 (1993) 153-171; M.J. van Lieburg (ed.), *Een eeuw consultatiebureau in Nederland 1901-2001. Facetten van de medisch-preventieve zorg aan zuigelingen en peuters in verleden en heden* (Rotterdam 2001); J.J.H. Dekker, 'Children at Risk in History: A Story of Expansion', *Paedagogica Historica* 45 (2009) 17-36.

44 M. van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland* (Amsterdam 1990). Over de mms, zie: H.T.A. Amsing, *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs, 1863-1920. Gymnasium, h.b.s. en m.m.s. in onderwijssysteem, leerplan en geschiedenis onderwijs* (Delft 2002); E. Los, *De canon van het onderwijs* (Amsterdam 2012) 91-93, 170, 200. Vergelijk C. van Marxveldt, *De H.B.S.-tijd van Joop ter Heul* (Haarlem 1918); *ibidem*, *Joop en haar jongen* (Haarlem 1925).

Met de man als kostwinner werd de werkende moeder minder noodzakelijk, gedurende de crisis van de jaren dertig met oplopende werkloosheid zelfs ongewenst. Er werkten zoals gezegd heel weinig gehuwde vrouwen en dan meestal binnen boerenbedrijven en middenstandszaken.⁴⁵ Met hun bijna volledige gerichtheid op moederschap gingen de Nederlandse gehuwde vrouwen een uitzondering vormen binnen West-Europa en kan gesproken worden van een Nederlandse *Sonderweg*.⁴⁶ De katholieke minister Carl Romme (1896-1980) overwoog deze ontwikkeling nog meer kracht bij te zetten via een arbeidsverbod voor alle gehuwde vrouwen. Dit bleek een brug te ver, maar wel werd bij Koninklijk Besluit in 1925 een arbeidsverbod ingevoerd voor gehuwde ambtenaressen, onder wie onderwijzeressen in het openbaar onderwijs, medewerksters van het Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie (PTT), de Nederlandse Spoorwegen en van andere staatsbedrijven. Zij kregen enkele weken na hun huwelijk ontslag: wegens huwelijk. De maatregel werd dertig jaar later opgeheven.⁴⁷

Moederschap als deelbestemming sinds de jaren zeventig

In de jaren zestig verloor de opvatting over moederschap als hoofdbestemming van de vrouw haar vanzelfsprekendheid. Steeds vaker vond men dat moederschap ook een deelbestemming kon zijn, naast een baan buitenshuis. Dit gebeurde ook, door ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en door demografische en culturele factoren.⁴⁸

De groei van de arbeidsparticipatie van (gehuwde) vrouwen startte na de Tweede Wereldoorlog. Door de expanderende economie werd de arbeidsmarkt gespannen en waren ook vrouwen nodig, niet zozeer in de traditionele vrouwenberoepen zoals dienstbode, arbeidster en naaister, maar

45 Walhout en Van Poppel, “De vermelding des beroeps”, 328.

46 Plantenga, *Een afwijkend patroon*; Pott-Buter, *Facts and Fairy Tales*.

47 J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991) 305-308; W. van Dongen, E. Vanhaute en K. Pauwels, *Het kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen de gezinnen* (Leuven 1998) 174-178; Blom, ‘Een harmonisch gezin’, 42.

48 Schuyt en Taverne, *Ijkpunt 1950*; J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).

vooral in administratieve, verplegende, zorgende en educatieve beroepen.⁴⁹ Het percentage vrouwen dat bij huwelijk een beroep opgaf steeg van enkele procenten aan het eind van de jaren dertig naar tachtig procent in de jaren tachtig, een opzienbarende ontwikkeling.⁵⁰ Tegelijk veranderde de opvatting over de rol van de gehuwde vrouw. In 1965 vond in een enquête van het Sociaal Cultureel Planbureau 84% van de bevolking arbeid van gehuwde vrouwen met schoolgaande kinderen bezwaarlijk, in 1980 nog maar 36%.⁵¹ Intussen waren wettelijke belemmeringen voor arbeid van vrouwen opgeheven. In 1955 was het ontslag van huwende ambtenaressen wettelijk verboden, in 1956 verkreeg de gehuwde vrouw volledige juridische handelingsbekwaamheid, in 1975 kwam een wettelijk verbod op ongelijke beloning en in 1979 werd ontslag bij zwangerschap wettelijk verboden.⁵² Steeds vaker combineerden vrouwen werk

49 Walhout en Van Poppel, “De vermelding des beroeps”, 313; H.A. Pott-Buter en K.G. Tijdens (eds.), *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998); M. van Essen, *Kwekeling tussen akte en ideaal. De opleiding tot onderwijzer(es) vanaf 1800* (Amsterdam 2006) 177, 202, Tabel 5; H. Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw. Een analyse van de landelijke ontwikkeling en van de regionale verschillen* (Amsterdam 1986) 79. Over vrouwelijke religieuzen in het onderwijs: A.M. Laurett, *Een imperatief mandaat. Bijdrage tot de geschiedenis van onderwijs opvoeding door katholieken in Nederland, in het bijzonder door de Tilburgse zusters van liefde* (Tilburg 1967) en A. van de Molengraft, *Drie begijnen zijn begonnen, geschiedenis van tienduizend Zusters van Liefde 1832-1964* (Tilburg 1992). Over schoolartsen: F. de Beer, *Witte jassen in de school. De schoolarts in Nederland ca. 1895-1965* (Assen 2008). Voor de kindbescherming, zie: Dekker e.a., *Jeugdzorg*, 18-147.

50 Walhout en Van Poppel, “De vermelding des beroeps”, Figuur 1, 313. Vergelijk de arbeidsparticipatiecijfers van het CBS: 30% voor vrouwen en 90% voor mannen in 1970 en 60 respectievelijk 80% in 2008, zie: L. Kösters, P. den Boer en B. Lodders, ‘Veranderingen in de arbeidsparticipatie in Nederland sinds 1970’, *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 25:3 (2009) 312-317, Figuur 1, Bruto arbeidsparticipatie naar geslacht, 1970-2008; Pott-Buter en Tijdens (eds.), *Vrouwen*.

51 Walhout en Van Poppel, “De vermelding des beroeps”, 329, op basis van het SCPB-rapport van 1986.

52 Blom, ‘Een harmonisch gezin’, 42; Van Dongen, Vanhaute en Pauwels, *Het kostwinnersmodel voorbij?*, 178.

met de zorg voor gezin en huishouden en hielden niet meer op met werken wanneer het eerste kind kwam, al gingen ze wel minder werken.⁵³

Tegelijk met deze arbeidsmarktveranderingen voltrok zich de overgang van de eerste naar de tweede demografische transitie, gekenmerkt door uitstel van huwelijk, het later of niet krijgen van kinderen, groei van het aantal buiten echt geboren kinderen door meer ongehuwd samenwonenden, daling van de vruchtbaarheid, en groei van het aantal echtscheidingen en daarmee het aantal eenoudergezinnen.⁵⁴ Het kindertal daalde vooral door de introductie van de anticonceptiepil. Honderd jaar geleden kregen vrouwen in Nederland gemiddeld 4,5 kinderen, tegenwoordig ongeveer 1,6.⁵⁵ Ook steeg de leeftijd van de moeder bij de geboorte van het eerste kind van circa 24 jaar in 1970 naar 29,4 jaar in 2009. Dit hing samen met een langere en hogere opleiding van beide aanstaande ouders en van een sterkere oriëntatie van de vrouw op betaalde arbeid.⁵⁶ Met uitzondering van de geboortegolf in de eerste naoorlogse jaren daalde het geboortecijfer al honderd jaar, resulterend in de norm van twee kinderen per gezin.⁵⁷ In dezelfde periode groeide het aantal

53 H. Lautenbach en G. Mars, 'Meer vrouwen aan het werk: vooral in deeltijd', *Centraal Bureau voor de Statistiek / Webmagazine* 7 maart (2012); R. Schellings, 'Verschil in arbeidsdeelname tussen mannen en vrouwen wordt steeds kleiner. Vrouwen aan het werk', *Centraal Bureau voor de Statistiek / Index* no. 7 (2001) 10-11; B. Janssen en M. Souren, 'Artikelen. Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt', *Centraal Bureau voor de Statistiek / Sociaaleconomische trends* 4de kwartaal (2008) 7-13; J. van der Valk en A. Boelens, 'Vrouwen op de arbeidsmarkt', *Centraal Bureau voor de Statistiek / Sociaaleconomische trends* 3de kwartaal (2004) 19-25.

54 A. de Graaf en I. Keij, 'Geen kinderen, niet trouwen. Waarom geen kind?', *Centraal Bureau voor de Statistiek / Index* no. 1, thema 5 (2001) 5; Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Demografische informatie. Bevolking in een eeuw verdrievoudigd' (2003); J. van Maarseveen en C. Harmsen, 'Demografische levensloop van babyboomers: terugblik en perspectief', *Centraal Bureau voor de Statistiek / Bevolkingstrends* 4de kwartaal (2011) 15-26.

55 A. de Graaf en A. Sprangers, 'Keuze voor kleiner gezin. Later en minder kinderen', *Centraal Bureau*

voor de Statistiek / Index Special bevolking (1999) 8-9; A. Sprangers, 'Minder kinderen voor Turkse en Marokkaanse vrouwen. Kinderen van deze tijd', *Centraal Bureau voor de Statistiek / Index* no. 1 (2000) 30-31; Centraal Bureau voor de Statistiek, *Relatie en gezin aan het begin van de 21ste eeuw* (Den Haag, Heerlen 2008); D. van Berkel, *Moederschap tussen zielzorg en psycho-hygiëne. Katholieke deskundigen over voortplanting en opvoeding 1945-1970* (Assen 1990).

56 A. de Graaf, 'Gezinnen in beweging', *Centraal Bureau voor de Statistiek / Bevolkingstrends* 2de kwartaal (2011) 82-96; Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Kinderen krijgen is gezamenlijke beslissing. Uitstelouders', *Index* no. 10 (2002) 6-7; E. Wobma en M. van Huis, 'Artikelen. Vaders gemiddeld 3 jaar ouder dan moeders', *Centraal Bureau voor de Statistiek / Bevolkingstrends* 3de kwartaal (2011) 15-21.

57 J. Garssen en H. Roovers, 'Zeer grote gezinnen worden schaars', *Centraal Bureau voor de Statistiek / Bevolkingstrends*, 2de kwartaal (2008) 60-65, en J. Garssen en H. Roovers, 'Steeds minder zeer grote gezinnen', *Centraal Bureau voor de Statistiek / Webmagazine* 14 mei (2008); De Graaf en Sprangers, 'Keuze voor kleiner gezin'.

ongehuwd samenwonenden, kwam ouderschap in toenemende mate voor bij gehuwde én ongehuwde stellen en verdween de pejoratieve betekenis van 'ongehuwde moeder'.⁵⁸ Ook groeide het aantal eenoudergezinnen van in 2001 399.000 ofwel een op de zes gezinnen met kinderen naar in 2010 486.000 ofwel een op de vijf. De helft hiervan was het gevolg van echtscheiding.⁵⁹

Echtscheiding was zoals gezegd tot eind jaren zestig uitzonderlijk. 'De meest algemene en natuurlijke wijze van ontbinding (van een huwelijk, J.J.H.D.) is die door de dood van één der echtgenoten. Hiernaast staat de ontbinding door echtscheiding', zo stond het nog in een CBS-publicatie uit 1958. Dat veranderde snel met in het midden van de jaren zestig 20 en in 1984 100 per 10.000 paren.⁶⁰ De veranderende opvattingen over echtscheiding als gevolg van de modernisering van de samenleving met meer industrialisatie, verstedelijking, individualisering, en vooral secularisering en de daarmee verbonden ontzuiling leidden in 1971 tot wijziging van het echtscheidingsrecht. Toen werden de vier bij wet vastgelegde redenen voor echtscheiding, namelijk overspel, curatele op grond van verkwisting, een gevangenisstraf van minstens vier jaar, of mishandeling, teruggebracht tot één enkele reden, duurzame ontwrichting van de huwelijksverbintenis. De eerder in 1965 ingevoerde Algemene Bijstandswet vergemakkelijkte het scheiden omdat nu ook een gescheiden vrouw met kinderen een bestaansminimum kon

58 Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Demografische informatie', Figuur 8, Aandeel buitenechtelijke geboorten naar rangnummer, 1960-2003. In 1960 was van het eerste kind 3% buitenechtelijk geboren en van het tweede en volgende minder dan 1%, in 2003 respectievelijk 40 en 24. Ongehuwd moederschap was tot in de jaren zestig volgens velen een schande. Speciale instellingen waren er voor opgericht, zoals de Heldringstichtingen te Zetten, zie: O.W. Dubois, 'Reddende liefde. Het werk van de Heldringstichtingen in Zetten 1847-2010' (Hilversum 2010); B.J.L. Wiemann, 'Opkomst en neergang van de ongehuwde-moederzorg in Nederland (1880-1985)', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 15 (1988) 337-368.

59 'Aantal eenoudergezinnen neemt sterk toe', Centraal Bureau voor de Statistiek, *Persbericht* 1 november 2001; E. Wobma, 'Mannen en vrouwen in Nederland, Centraal Bureau voor de Statistiek / *Bevolkingstrends* 1ste kwartaal (2011) 37-42.

60 'Toen en nu. Echtscheidingen in eeuw vertienvoudigd, Centraal Bureau voor de Statistiek / *Bevolkingstrends* 2de kwartaal (2011) 10-11; zie: 'Figuur 1. Aandeel echtscheiding per 10.000 paren', over de periode 1900-1908. Echtscheiding, sinds de Franse tijd opgenomen in de *code civil*, kwam in de grote steden in het westen bij drie op de duizend echtparen voor, in het katholieke zuiden en oosten nauwelijks; Ekamper e.a., *Bevolkingsatlas*, 88-90.

krijgen.⁶¹ De versoepeling van het echtscheidingsrecht kwam voort uit een breed gedeeld verlangen naar individuele ontwikkeling van man én vrouw. Maar de opvoeding van kinderen uit het groeiend aantal eenoudergezinnen als gevolg van echtscheiding kwam meestal bijna geheel op de schouders van moeder.⁶² Als gevolg van de demografische transitie nam het aantal kinderen dat opgroeide in een traditioneel gezin van gehuwde vader en moeder af van in 1995 81% naar in 2010 68%. Intussen steeg het aantal ongetrouwde paren met kinderen van 4% in 1995 naar 13% in 2010 en het aantal eenoudergezinnen van 15% in 1995 naar 19% in 2010.⁶³

Dat het combineren van opvoeding en werk door Nederlandse moeders, mogelijk geworden door economische en demografische ontwikkelingen, ook minder bezwaarlijk werd gevonden, kwam door de culturele omslag van de jaren zestig en zeventig. Toen ging ontzuiling samen met een mondigheids- en democratiseringsbeweging, waaronder de tweede feministische golf.⁶⁴ Dit feminisme benadrukte vrije ontplooiing voor vrouwen en gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen binnen en buiten het huwelijk, op de

61 Cijfers in Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Toen en nu', Figuur 1. Aandeel echtscheiding per 10.000 paren, over de periode 1900-1908. Vergelijk J. Latten, 'Trends in samenwonen en trouwen. De schone schijn van burgerlijke staat', *Centraal Bureau voor de Statistiek / Bevolkingstrends* 4de kwartaal (2004) 46-60, Figuur 9, Aantal echtscheidingen 1960-2003. Al in 1946 betoogde de niet-confessionele oud-kinderrechter G.T.J. de Jongh, *Echtscheiding en het Kind. Nieuwe denkbeelden voor juristen en leeken* (Amsterdam 1946), dat echtscheidingszaken waarbij de rechter de huwelijken voor ontbonden verklaarde op basis van 'de grote leugen' een grote komedie waren (16) en dat de werkelijke grond voor echtscheiding in de meeste gevallen – 'Wij konden het niet langer volhouden' en daarom willen we uit elkaar gaan – 'niet in de wet onder de gronden vermeld wordt' (13); W.A. Dumon en G.A. Kooy, *Echtscheiding in België en Nederland* (Deventer 1983).

62 Behalve door echtscheiding ontstonden eenoudergezinnen door de ontbinding van een samenwonenrelatie, door, maar veel minder dan vroeger, overlijden van de partner, en door ongehuwd alleenstaand moederschap, waaronder BOM-moederschap, zie: *Bewust Ongehuwd Moeder* (Amsterdam 1970). In eenoudergezinnen was in vijf op de zes moeder de ouder, CBS, 'Aantal eenoudergezinnen'; Wobma, 'Mannen en vrouwen'; Centraal Bureau voor de Statistiek, *Nog steeds liever samen. De Nederlandse samenleving 2010* (Den Haag, Heerlen 2010) 197-206.

63 E. Vieveen, S. Tan en C. van Weert, *Opgroeien in diversiteit. Beschrijving van de vervolgmeting Monitor Diversiteit in het Jeugdbeleid* (Den Haag 2012).

64 G.C.G. van de Loo en J. Mes, *De vrouw beslist. De tweede feministische golf in Nederland* (Wormer 2005); A. Ribberink, 'Feminisme revisited', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 115 (2000) 60-74 en E. van Nederveen Meerkerk, 'Gender and Economic History: The Story of a Complicated Marriage', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11:2 (2014) 175-197.

arbeidsmarkt en bij de opvoeding van kinderen.⁶⁵ Al in de jaren vijftig begon het systeem van verzuiling barsten te vertonen, zoals bleek uit het vlak na de Tweede Wereldoorlog gelanceerde zedelijkheidsoffensief, gesteund door vertegenwoordigers van alle zuilen en gericht op zogeheten wangedrag en normloosheid, zich uitend in ‘arbeidsschuweid en jeugdige baldadigheid’, ‘gezinsontrichting, stijgende echtscheidingscijfers, grotere zelfstandigheid van vrouwen en seksuele losbandigheid’.⁶⁶ E.C. Lekkerkerker, de vrouw achter de oprichting van de Medisch- Opvoedkundige Bureaus, constateerde in 1945:

[...] demoralisatie van breede lagen van de bevolking, bij wie het begrip voor het mijn en dijn, de eerbied voor wet en Overheidsgezag in de oorlogsjaren zeer zijn verzwakt, en de overprikkelde agressie veelal nog onvoldoende constructieve uitingvormen heeft gevonden.⁶⁷

Weliswaar bevestigde onderzoek naar wat de jeugd destijds vond van huwelijk en seksualiteit deze ‘aanhoudende bezorgdheid over de losgeslagen jeugd’ niet⁶⁸ en leken eerder ‘tucht en ascese’ te domineren, toch bestond destijds een gevoel van urgentie om ten strijde te trekken tegen de onzedelijkheid.⁶⁹ Het regeringsprogramma van het rooms-rode kabinet-Beel-Drees (1946-1948) bevatte het voornemen om ‘de geestelijke en zedelijke grondslagen van het volksleven’ te versterken.⁷⁰ Het gezinsleven moest hersteld worden zoals werd uitgedrukt in de leuze ‘Gezinsherstel brengt Volksherstel’ van Nederlands Volksherstel, een wederopbouworganisatie.⁷¹

65 Blom, ‘Een harmonisch gezin’, 47.

66 P. Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland met nadruk op de repressie van homoseksualiteit* (Leiden 1996) 506; H. Oosterhuis en M. Gijswijt-Hofstra, *Verward van geest en ander ongerief. Psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg in Nederland (1870-2005)* (Houten 2008) 638; P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005) 221.

67 Lekkerkerker, geciteerd door Oosterhuis en Gijswijt-Hofstra, *Verward*, 642.

68 Oosterhuis en Gijswijt-Hofstra, *Verward*, 643; T. Engelen, ‘Stiekem en met mate? Huwelijk en voortplanting in Nederland tijdens de jaren vijftig’, in: P. Luyck en P. Slot (eds.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 131-145.

69 H. de Liagre Böhl, ‘Zedeloosheidsbestrijding in 1945. Een motor van wederopbouw’, in: H. Galesloot en M. Schrevel (eds.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987) 15-29; Oosterhuis en Gijswijt-Hofstra, *Verward*, 733.

70 Oosterhuis en Gijswijt-Hofstra, *Verward*, 637; H. Westhoff, *Geestelijke bevrijders. Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke volksgezondheid in de twintigste eeuw* (Nijmegen 1996) 93.

71 Blom, ‘Een harmonisch gezin’, 36; R. Neij en E.V. Hueting, *Nederlands Volksherstel 1944-1947. Een omstreden hulporganisatie in herrijzend Nederland* (Culemborg 1988).

De culturele revolutie van de jaren zestig plaatste dit zedelijkheidsoffensief in een ander licht.⁷² Als iedereen mondiger moest worden gold dat ook voor meisjes en jonge vrouwen. Wat in de jaren vijftig begon, het opruimen van wettelijke hindernissen voor arbeidsparticipatie van vrouwen, kwam nu in een stroomversnelling. Het op voorhand uitsluiten van andere opties dan huwelijk en gezin bij de inrichting van het leven werd nu ook voor vrouwen onaanvaardbaar geacht. Het krijgen en opvoeden van kinderen werd nu vaker een deelbestemming naast andere zoals (deel)arbeid.⁷³ Daardoor zag aan het eind van de twintigste eeuw nog maar een op de tien vrouwen zich als ‘traditionele huisvrouw’, die koos voor een groot gezin, op jonge leeftijd moeder werd en stopte met werken zodra het eerste kind zich aankondigde. De meeste vrouwen rekenden zichzelf nu tot de categorie ‘verlichte huisvrouw’ of ‘hedendaagse vrouw’. Eén op de tien beschouwde zich als ‘geëmancipeerde vrouw’. Verschil in opleiding, niet van godsdienst, werd nu doorslaggevend. Genoemde indeling is gebaseerd op een enquête uit 1998 onder samenwonende vrouwen, die reageerden op een aantal stellingen, zoals dat de man kostwinner zou moeten zijn en de vrouw voor huishouden en kinderen zou moeten zorgen, dat een vrouw geschikter is om kleine kinderen op te voeden dan de man, en dat buitenshuis werken niet valt te combineren met het opvoeden van jonge kinderen. Vrouwen die deze stellingen onderschreven werden als traditioneel ingedeeld, de 55% vrouwen die het met deze drie stellingen oneens waren als modern. De combinatie van arbeid en opvoeding van de kinderen werd nu normaal gevonden en vaders werden gestimuleerd meer tijd aan de opvoeding van hun kinderen te besteden. Er ontstond zelfs het begrip ‘papadag’ voor vaders die één dag per week hun kleine kinderen verzorgden. Wouter Bos, destijds partijleider van de PvdA, maakte het populair.⁷⁴

72 Schuyt en Taverne, *Ijkpunt 1950*; Dekker e.a., *Jeugdzorg*, 34-37; Ch. van Esterik, *No Satisfaction. Hoe we werden wie we zijn* (Amsterdam 2001); J. Palm, *Moederkerk. De ondergang van Rooms Nederland* (Amsterdam 2012).

73 Latten, ‘Trends in samenwonen en trouwen’.

74 A. de Jong en L. Steenhof, ‘Verschillen in leefstijl’, *Centraal Bureau voor de Statistiek / Index* no. 1 (2001) 26-28; T. van der Lippe en M. Niphuis-Nell, *Ontwikkelingen in de verdeling van onbetaalde arbeid over vrouwen en mannen, 1975-1990* (Rijswijk

1994), in gewijzigde vorm in M. Niphuis-Nell (ed.), *Sociale atlas van de vrouw. Deel 4; Veranderingen in de primaire leefsfeer* (Rijswijk 1997). Vergelijk L. Herweijer en R. Vogels, *Ouders over opvoeding en onderwijs* (Den Haag 2004) en I. Ooms, E. Eggink en E. van Gameren, *Moeders, werk en kinderopvang in model. Analyse van arbeidsparticipatie- en kinderopvang-beslissingen van moeders met jonge kinderen* (Den Haag 2007); *De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland* (Groningen 2011) 524-525.

Een typisch 1813 interieur met ledikant op de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'. Fotograaf onbekend, 1913.

Spaarnestad Foto.

Dat Nederlandse vrouwen hun eigen kinderen zouden moeten opvoeden is een opvatting die in de laatste tweehonderd jaar maar weinig is aangevochten. Tot het einde van de negentiende eeuw ging dat vaak samen met vrouwenarbeid. Toen ontstond een bijzondere Nederlandse situatie waarbij tot in de jaren zestig bijna alle moeders zich volledig aan het moederschap wijdde en nauwelijks buitenshuis werkten. Deze afwijking van het Europese patroon veranderde vanaf de jaren zeventig toen gehuwde vrouwen steeds vaker gingen werken en daarbij zelfs vaker dan moeders in andere Europese landen. Ook in een ander opzicht pakten Nederlandse moeders het anders aan dan in andere Europese landen: ze werkten in meerderheid in deeltijd. Tegelijk in deeltijd werken en opvoeden van de eigen kinderen waren nu een vanzelfsprekendheid geworden. De tijd van moederschap als enige hoofdbestemming was voorbij.⁷⁵ ◀

Jeroen J.H. Dekker (1952) is hoogleraar Geschiedenis en theorie van de pedagogiek aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij was *visiting professor* aan het Europees Universitair Instituut in Florence en aan het European Institute van Columbia University in New York. Zijn onderzoeksgebied is de lange-termijn geschiedenis van kind, opvoeding en onderwijs. Drie publicaties: J.J.H. Dekker, 'Mirrors of Reality?: Material Culture, Historical Sensation, and the Significance of Images for Research into Long-Term Educational Processes', in: P. Smeyers en M. Depaepe (eds.), *Educational Research: Material Culture and its Representation* (Dordrecht 2014) 31-51; J.J.H. Dekker en L.F. Groenendijk, 'Philippe Ariès's Discovery of Childhood after Fifty Years: The Impact of a Classic Study on Educational Research', *Oxford Review of Education* 38:2 (2012) 133-147; J.J.H. Dekker, *Het verlangen naar opvoeden. Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam 2006). E-mail: j.j.h.dekker@rug.nl.

75 Plantenga, *Een afwijkend patroon*.